

The article highlights the vision of the prominent foreign philosophers of the XXth century, in particular the views of Alvin Toffler, Erich Fromm and Aurelio Paccei, who emphasized rather the necessity of “projecting of future” in the light of the humanization of social relations and the spiritualization of both human being and a society, than the role of epistemology.

Key words: future, social future, humanization of future, “creation of the future”, “people of the future”.

УДК 165.642: 168.522

ББК 87.251

Ігор Гоян

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЗМУ У ФОРМУВАННІ МЕТОДОЛОГІЇ ГУМАНІТАРНИХ НАУК КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються філософсько-психологічні засади різних гуманітарних знань. Подаються окремі психологічні напрацювання провідних філософів ХІХ століття: А.Шопенгауера, Ф.Ніцше, А.Бергсона, В.Дільтея.

Ключові слова: психологізм, гуманітарні науки, інтуїція, “науки про дух”.

Загальновідомо, що гуманітарні науки тісно взаємопов’язані, тому перехресне застосування понять і методів одних із них у дослідженнях інших буває достатньою мірою плідним і результативним. Але під час формування наукової теорії “іншої” науки вимагається, щоб ця наука вже мала досить чітке уявлення про власний предмет, розроблену систему категорій, методи дослідження, що вже довели свою ефективність. Психологія достатньо довго не задовольняла цієї вимоги. Отримавши свою назву ще у ХVІ ст., психологія впродовж віків залишалася тією частиною філософських концепцій, предметом досліджень якої була душа. Тому й не дивно, що до психологічного пояснення філософських, економічних, історичних, соціологічних проблем дослідники ставилися в кращому разі скептично, вважаючи, що звернення до “психології” потрібне лише тоді, коли засоби власної науки, наявні в розпорядженні, не дозволяють вирішити всього комплексу завдань, що стоять перед дослідником.

Соціокультурний поступ зумовив зміни уявлень про предмет психології. Наукові здобутки медицини й біології, особливо вивчення біологічних і фізіологічних основ вищої нервової діяльності, привели до суттєвих змін у ставленні до психології. Уже наприкінці ХІХ ст. актуальною постала потреба об’єднання розрізнених знань про психіку, душевне життя людини, накопичених гуманітаристикою та природознавством, в особливу, відмінну і від філософії, і від біології дисципліну. Оформлення психології в самостійну, зі своїм предметом, власними методами, прийомами дослідження, обробки й витлумачення даних, модну науку спричинило потужну хвилю подальшого розвитку психологічних досліджень. Упродовж ХХ ст. сформувалося безліч психологічних шкіл і напрямів, частина яких і сьогодні залишається авторитетною, зберігаючи свій евристичний потенціал. В умовах формаційних зрушень, подальшої інформатизації суспільних процесів, академічна й прикладна психологія посилено звертає на себе увагу представників інших гуманітарних наук, дослідження та висновування яких неодмінно передбачають застосування принципу психологізму.

Методологія та понятійно-категоріальний апарат психології набули широкого застосування й у філософських концепціях. Окреслена тенденція прослідковувалася ще до виокремлення психології в особливу науку. Спроби пояснення суспільно-історичних процесів і відношень за допомогою абстрактних психологічних категорій наявні в позитивізмі та позитивістській соціології ХІХ ст. Проте наукоцентрична механістично-раціоналістична психологія позитивізму не отримала визнання та вагомості ролі в становленні як сучасної західної філософії того періоду, так і психологізму в її межах. Водночас психологічні аспекти філософських учень, створені А.Шопенгауером, Ф.Ніц-

ше, А.Бергсоном, В.Дільтеєм та З.Фрейдом стали базовими у формуванні неklasичної парадигми мислення й визначили характер не лише сучасної західної філософії, але й усїєї західної культури, науки і мистецтва XX ст.

У такому підході емпірична психологія за взірцем Ф.Брентано (“Психологія з емпіричної точки зору”, 1874) ставала необхідною підставою для філософських досліджень. Тут предмет філософських досліджень зводився до аналізу проявів раціонального життя. Ця позиція безпосередньо залежала від поглядів Ф.Брентано, оскільки саме він трактував психологію як основну дисципліну для інших філософських наук (етика, естетика, логіка тощо). Він показує, що цей термін може вживатися в різноманітних значеннях, зокрема [3, с.440, 442]:

1. Психологізмом іноді називають теорію, яка передбачає, що пізнання залежить від конституції істоти, що пізнає. Звідси інша, ніж людська, істота може прийти до очевидних суджень, відмінних від тих, до яких може прийти людська істота. Отже, ця теза суперечить загальній значущості пізнання. Ф.Брентано стверджує, що він не належить до суб’єктивістів цього типу.

2. Психологізмом іноді окреслюють позицію, яка відкидає тезу, що начебто істинному судженню поза розумом відповідає щось, що є одним і тим самим для всіх, хто висловлює судження. Ф.Брентано стверджує, що психологізм не проголошує саме в такий спосіб чіткої й зрозумілої позиції.

3. Однак, на думку Ф.Брентано, може йтися про те, що психологію визнають наукою, яка має що сказати й у сфері теорії пізнання, і у сфері логіки. Таке становище Ф.Брентано сповна розділяє, підкреслюючи, що пізнання є судженням. Судження ж належить до царини психіки.

Процес “психологізації” філософії був започаткований зростанням інтересу до концепції А.Шопенгауера, не поміченою свого часу його сучасниками. Як абсолютне начало всього сущого в шопенгауерівській філософії визначено волю. Саме зі служінням волі, її практичним інтересам пов’язана наука як сфера діяльності людини. Проте інтелект, основою якого є навчальне пізнання, здатний пізнати лише відношення, що служать практичним інтересам, але не самі речі. Досконалим пізнанням, згідно з А.Шопенгауером, може бути тільки споглядання, вільне як від практичних інтересів, так і від вимог волі. Саме воно, на його думку, спрямоване на досягнення сутності світу, на те, що в Платона називається “ідеями”. Подібне споглядальне пізнання, як уважав А.Шопенгауер, доступно тільки художній творчості, що спирається на інтуїцію. Воно відрізняється від наукового тим, що є ірраціональним, несвідомим, тоді як наука завжди усвідомлює свої принципи й дії [10].

На думку фундатора французького інтуїтивізму А.Бергсона, завдяки інтуїції стає можливим досягнення життя як цілісності, що є відмінним від класичного сприйняття буття у світлі відношення матерії і духу. Інтуїція безпосередньо досягає предмет, зливаючись із його індивідуальною природою. Подібний процес, за А.Бергсоном, не означає протиставлення пізнаваного об’єкта суб’єктові – тут життя досягає саме себе. Отож суттєвого значення А.Бергсон надає зверненню власне до життя свідомості, яке дано кожному безпосередньо. Самоспостереження, за А.Бергсоном, дозволяє виявити, що тканиною психічного життя є тривалість, безперервна мінливість станів, які непомітно переходять з одного в інший. Тривалість, а значить, і саме життя, має не просторовий, а часовий характер. Цей “якісний”, “живий” час радикально відрізняється від механістично-фізичного часу, який, на думку А.Бергсона, виникає в результаті етапізації інтелектом тривалості. Інтелект у концепції А.Бергсона трактується як знаряддя операції “мертвими речами” – матеріальними просторовими об’єктами й протиставляється інтуїції [2].

У філософії людини Ф.Ніцше інтелект і фантазія постають як головні властивості фізично слабкого “зоологічного виду” (тобто людини), розвиваючи які, він може успішно справлятися з практичними завданнями, пов’язаними насамперед з виживанням. Створення “засобів культури” (мови й логіки) призводить до принципового спотворення дійсності, заснованого на допущенні тотожних випадків. У міру розвитку “засобів культури” відбувається повна підміна “життя” як самого по собі “сущого”, тобто всього стійкого й такого, що регулярно повторюється. Цим, за Ф.Ніцше, займається наука. Іншим компонентом людського життя є мистецтво. Будучи “вільним прагненням до ілюзії”, воно містить у собі конструктивне начало культури, оскільки набагато ближче стоїть до життя. На ранніх етапах людської цивілізації мистецтво відіграло первинну, у порівнянні з наукою, роль у житті суспільства. Надалі (і неправомірно, як вважає Ф.Ніцше) співвідношення змінилося на користь науки. Тому, на переконання Ф.Ніцше, на місце теорії слід неодмінно поставити “перспективне вчення про афекти”, оскільки саме під впливом потягів і потреб для людини стає можливим витлумачення довкілля як власного життєвого світу. На місце єдиного, істинного “буття”, сутності речей, до якого раніше потрібно було спрямовувати всі свої сили, розуміння, сподівання й надії, Ф.Ніцше висуває “життя”, як вічний рух, становлення, позбавлене атрибутів “буття”. У становленні немає мети, єдності, його не можна оцінювати як істинне або помилкове, добре або зле. Усі процеси фізичного й духовного життя, на думку Ф.Ніцше, є різними модифікаціями дії волі до влади, яка розглядається як рухлива, динамічна сила [7].

Особливого значення психологізм, як метод розуміння й пояснення дійсності, набуває в психоаналітичному вченні З.Фрейда. Психіка розглядається ним у двох аспектах – топографічному й динамічному. При топографічному підході в психіці виокремлюються три сфери – свідоме, передсвідоме та несвідоме. Несвідоме є тією сферою, де зосереджені витиснені зі свідомості бажання та ідеї. Воно ірраціональне, позачасове. Від свідомості – вікна в зовнішній світ – несвідоме відмежоване передсвідомим. Передсвідоме в цьому випадку – це розумне “Я” людини, її пам’ять, мислення. Сферу свідомого З.Фрейд пов’язує зі сприйняттям зовнішнього світу. Джерелом психічної динаміки є бажання несвідомого, що прагнуть до розрядки у вигляді дії. Для цього їм треба потрапити у свідомість, що управляє реалізацією поведінкових актів. Це можливо лише за посередництва передсвідомого, яке здійснює цензуру бажань та ідей, що представляють їх [9].

В усіх цих концепціях, що дуже різняться одна від одної, є одна спільна риса. Основною психологічною ідеєю шопенгауерівської “філософії волі” й ніцшеанської концепції, побудованої на протиріччі “діонісійського” та “аполлонівського” начал, мистецтва та науки, фантазії та інтелекту, “буття” та “життя”, і бергсонівського аналізу взаємин інтелекту інтуїції є протиставлення волі та інтелекту, інстинкту та розуму. Принципово відрізняючись від механістичної й раціоналістичної психології позитивізму, психологічна аргументація й психологічна істота А.Шопенгауера, А.Бергсона та Ф.Ніцше постає, таким чином, основою й обґрунтуванням ірраціональної філософії й мислення. Інстинкт, почуття, воля первинні стосовно розуму, інтелекту. Неоформленість, плинність, невизначеність прийнятніші за стабільність, чіткість, обґрунтованість. Ця теза шопенгауерівської, бергсонівської та ніцшеанської систем зайняла особливе місце в західній філософській думці ХХ ст. Вона, по суті, передбачила глибинну психологію З.Фрейда, яка тісно пов’язана із психологічними аспектами філософських учень А.Шопенгауера, А.Бергсона й Ф.Ніцше. Дійсно, фрейдівське розуміння відношення “Я” з “Над-Я” і “Воно” має багато спільного з тим, що говорить А.Шопенгауер про волю та інтелект або А.Бергсон про інстинкт та інтуїцію. Психоаналіз З.Фрейда, фактично, і зводиться до перекладу цих філософських концепцій на мову психології.

Якщо ж ми візьмемо до уваги те, що на формування західної філософії XX ст. фрейдизм також мав істотний вплив, то стане очевидним значення єдності ідей А.Шопенгауера й А.Бергсона, Ф.Ніцше й З.Фрейда, їхнього особливого взаємозв'язку.

Подібно до філософії й соціологічна наука виявила активне зацікавлення психологією. У представників класичного позитивізму – О.Конта, Дж.С.Мілля психологія стає невід'ємною частиною їх соціологічних концепцій. Натомість Е.Дюркгайм дещо обережно поставився до запровадження широкого застосування психологічних методів у соціологічному дослідженні, протиставляючи “соціальне” та “індивідуальне” в людині тощо.

Теоретизація можливості застосування методів психології в гуманітарних науках уперше була здійснена у філософській герменевтиці В.Дільтея. Увесь комплекс наук учений поділяв на науки про природу та науки про дух, що різняться одна від одної за предметом і специфічними методами дослідження. Для наук про природу більш характерними є номотетичні методи, а науки про дух не можуть існувати без інтерпретаційних, герменевтичних практик, у формуванні яких провідну роль відіграє розуміння як найважливіший метод дослідження в науці про дух. Ця відмінність здебільшого відносна, оскільки світ природи й духовний світ тісно пов'язані одне з одним.

Конкретну розробку методів гуманітарних і природничих наук В.Дільтей пов'язував із розвитком психології. В опублікованій 1984 року праці “Думки про описову психологію” він у докладній формі сформулював ідею, яка виявилася близькою багатьом психологам і філософам: існує не одна психологічна наука, а дві, до того ж кожна з них має свій предмет і свою методологію. Першу В.Дільтей називав пояснювальною, розуміючи під нею сучасну йому інтроспективну психологію В.Вундта, й аналітичною, що націлена на аналіз явищ свідомості з виділенням “атомів” і подальшого синтезу цих “атомів” (шляхом асоціацій, апперцепцій і т. п.) вищих процесів свідомості. За своєю методологією ця психологія зближується із природничими науками, тому також є “номотетичною”, тобто прагне до виділення загальних законів душевного життя, які зводяться, насправді, до законів фізіологічної діяльності мозку й репрезентують свідомість у вигляді доволі абстрактної “лабораторної людини”. Друга психологія, яку В.Дільтей вважав за потрібне створити, – описова. Вона повинна займатися передусім розумінням – описом душевного життя індивіда в його цілісності й смислового відношенні до цінностей культури, які, за В.Дільтеєм, “об'єктивувалися” в психіці окремої людини. Ця друга психологія є наукою “ідеографічною”, описовою, а її методом є переживання, що є необхідною умовою зближення описової психології з “науками про дух”, тобто з гуманітарними науками [4].

Психологія, яка на межі XIX–XX ст. не лише активно розвивала власні методи, але й широко використовувалася представниками інших гуманітарних наук, не могла обійти своїм впливом і філософську думку у XX столітті.

Ідея розвивати гуманітарні науки, засновані на методі розуміння, була вельми привабливою, тому її стали обґрунтовувати інші вчені, у тому числі й М.Вебер.

У гуманітарному знанні неприйнятний природничий об'єктивізм, але його методологія не може бути й суто суб'єктивістською, тому що зв'язок духовного світу хоча й розкривається в суб'єкті, проте він є рухом духу до певного зв'язку значень цього світу, де в єдності постають окремі логічні процеси. В.Дільтей дуже тонко відчував, з одного боку, сутнісний зв'язок між суб'єктивністю й духовністю, що спонукає включити його в гуманітарно-наукову парадигму, а з іншого боку, – межу припустимості суб'єктивізації, за якою знання втрачає статус науковості. Навіть і сьогодні спроби включення суб'єктивного боку пізнавального процесу в його результат окремі науковці сприймають обережно, іноді відверто критично.

“Природу ми пояснюємо, духовне життя ми розуміємо”. Ця нова дихотомія, що замінила розкритиковану картезіанську гносеологію, відразу ж дала привід звинувачувати В.Дільтея в психологізмі, релятивізмі, суб’єктивізмі та інших “смертних гріхах”, незважаючи на те, що всі його зусилля були спрямовані на побудову такої методологічної концепції, яка стала б об’єктивно-науковим, а не суб’єктивно-психологічним обґрунтуванням історико-гуманітарного знання.

Первинно для В.Дільтея герменевтичне розуміння було суто “психологічною реконструкцією”, як, власне, і для його попередника й засновника філософської герменевтики Ф.Шляйєрмахера. Проте смисл історичної відмінності між текстом і його тлумаченням у нього був іншим. Надалі він включив цю відмінність у структуру герменевтичного мислення.

Достовірним і єдиним джерелом знання, за В.Дільтеєм, є специфічна енергія самого життя, його потенціал, який проявляється в переживаннях – конститутивній основі людського досвіду. Предметом гуманітарних наук постає не “світовий дух”, як у гегельянстві, і не надчуттєвий світ цілей і цінностей неокантіанства, а те, що міститься в загальній природі переживання духовного світу. Його теорія повинна розгортатися не за допомогою позачасового аналізу “утворення понять”, а як учення про створення людиною свого світу в етичних, естетичних та інших діях [5].

Внутрішній досвід, за В.Дільтеєм, складається з вічного зникнення та постійного оновлення. У своїй книзі “Описова психологія” він аналізує психічну тривалість подібно до того, як це робить У.Джеймс або А.Бергсон. Проте він не зупиняється на цьому описі, оскільки для нього важливо передусім, щоб душа мала структуру. В.Дільтей ґрунтовно досліджував психологічний структурний взаємозв’язок як основу духовно-наукового пізнання [5, с.43–65]. Перейшовши від психологічного (з урахуванням гуманістичного розуміння сутності психології) до герменевтичного обґрунтування гуманітарного знання, учений постійно вдосконалював свою методологічну концепцію. М.Ярошевський зауважував, що “цим Дільтей підкреслював специфіку душевних проявів. Новою в концепції Дільтея стала спроба вивести психічні та фізичні процеси не лише з органічного, а також з історичного життя, тобто суто людської форми життєдіяльності, яку відрізняє втілення переживань людини у творенні культури” [11, с.294]. На його думку, “це був раціональний момент у концепції В.Дільтея, оскільки в ній відображалися співвідношення духовної структури окремої особистості з духовними надбаннями й формами тієї культури, у якій ця особистість формується” [11, с. 294–295].

В.Розін, оцінюючи значення творчого доробку В.Дільтея, підкреслював, що він “не тільки обґрунтував можливість і специфіку гуманітарного пізнання, а й проблематизував його, показавши залежність гуманітарного пізнання від настанов того, хто пізнає, поєднання в гуманітарному пізнанні зовні протилежних процедур – інтуїтивного осягнення та поняттєвого аналізу, приналежність дослідника та його об’єкта до однієї реальності, значення в гуманітарному пізнанні розуміння та інтерпретацій” [8, с.326]. Справді, весь пафос філософії В.Дільтея зводиться до пошуків особливих наукових методів, за допомогою яких науки про дух не тільки зрівнялися б із науками про природу, а й перевершили їх за глибиною проникнення в цілісність пізнаваного.

В.Дільтей так і не зміг розв’язати цю проблему, навіть з урахуванням критики з боку таких авторитетів, як Г.Ріккерт і Е.Гуссерль. Уведення нових протиставлень, наприклад, уточнення змісту нетотожних понять “розуміння” й “переживання”, постійне нагадування про “взаємодію живого досвіду й поняття” не дали бажаного результату, тому що розуміння у В.Дільтея було передусім актом інтуїтивного схоплення. Стверджуючи, що “в усякому розумінні є щось ірраціональне”, мислитель утверджував пріоритет психології в системі соціально-гуманітарного знання, хоча й усе життя боровся проти психологізму.

Психічне ціле, на його переконання, дане нам у спостереженні, оскільки воно є умовою нашого пізнання. Своєрідність гуманітарних наук пов'язана із цим фундаментальним фактом; замість того, щоб поступово збирати ціле, як у науках про природу, ми повинні лише виокремити його; ціле є вихідним пунктом будь-якої науки.

М.Вебер, осмислюючи ту ж проблему, пішов іншим шляхом. “Його ідеї можуть розглядатись як серединні між позицією В.Дільтея та позиціями В.Віндельбанда й Г.Ріккєрта. Приймаючи дільтеївську фундаментальну відмінність між науками про природу й науками про дух (але в іншій термінології), він вважає недостатньою концепцію розуміння як безпосередньо інтуїтивного психічного акту емпатичного сприйняття цінностей і цілей, що надихають історичного чи соціального діяча. З погляду М.Вебера, розуміння полягає у формулюванні інтерпретуючих гіпотез, які повинні бути піддані емпіричній верифікації, націленій на причиннське пояснення” [1, с.126].

Підводячи підсумки, зазначимо, що концепція “описової психології” В.Дільтея є основою сучасного розуміння “духовного життя” особистості, наукового підходу до осягнення особистісного буття, до проблем душі та її цінності. Тому в сучасних дослідженнях із проблем методології гуманітарних наук ми бачимо широкий спектр питань, які висвітлюють актуальні тенденції, пов'язані з так званими “науками про дух”. Це, наприклад, дослідження В.Бібіхіна, А.Будаєва, П.Гнатенко, В.Калініченко, С.Кошарного, І.Михайлова, О.Панченко, М.Плотникова, О.Ящук, які стосуються витоків гуманітарного спрямування психології та її впливу на філософську програму В.Дільтея.

Психологізм у науці, передусім гуманітарній, – це не лише використання психологічних категорій і методів, але також філософсько-світоглядна позиція, точніше кажучи, методологія, яка стверджує, що досліджувані в науці феномени функціонують і розвиваються, підкоряючись виключно законам психіки, що вони за своєю суттю – психічні явища, а не явища, незалежні від свідомості суб'єкта, що пізнає. Обґрунтування об'єктивності гуманітарного знання з одночасним усвідомленням його специфіки, нерозривної єдності з природничими науками й нині залишається головною проблемою наукової методології.

1. Агаці Э. Моральное измерение науки и техники / Э. Агаці ; пер. с англ. И. Борисовой, науч. ред. В. А. Лекторский. – М. : МФФ, 1998. – 344 с.
2. Бергсон А. Творческая эволюция : Материя и память / А. Бергсон. – Минск : Харвест, 1999. – 1408 с.
3. Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia : Przetłóżył, wstępem i przypisami opatrzył Włodzimierz Galewicz / F. Brentano. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 1999. – LXV. – 566 s.
4. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей. – М. : Алетейя, 1996. – 160 с.
5. Дильтей В. Построение исторического мира в науках о духе / В. Дильтей // Собрание сочинений : в 6 т. – М. : Три квадрата, 2004. – Т. 3. – С. 43–419.
6. Калиниченко В.В. Методология гуманитарных наук в трудах Вильгельма Дильтея : (Предисловие к публикации) / В. В. Калиниченко, А. П. Огурцов // Вопросы философии. – 1988. – № 4. – С. 128–134.
7. Ницше Ф. Сочинения : в 2 т. Литературные памятники / Ф. Ницше ; сост., ред. изд., вступ. ст. и прим. К. А. Свасьяна ; пер. с нем. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 829 с.
8. Розин В. М. Наука: происхождение, развитие, типология, новая концептуализация : [учеб. пособ.] / В. М. Розин. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2008. – 600 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 259 с.
10. Шопенгауэр А. О свободе воли / А. Шопенгауэр // Свобода воли и нравственность. – М. : Республика, 1992. – С. 46–124.
11. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – 2-е перераб. изд. – М. : Мысль, 1976. – 463 с.

The article deals with the philosophical-psychological premises of different humanities. The research contains works in Psychology by the leading philosophers of the XIX century: A.Shopenhauer, F.Nitsche, A.Bergson, V.Dilthey.

Key words: *psychologism, the humanities, intuition, “spiritual science”.*